

РЕЦЕНЗІЇ ТА НАУКОВІ КОМЕНТАРИ / REVIEWS AND SCIENTIFIC COMMENTARIES

УДК 316.443

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/9.9>

О. Куценко, д-р соціол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОМПЕНДИУМ СУЧАСНОГО КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ

Рецензія на монографію: Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. – 416 с.

Ключові слова: класовий аналіз, соціальний клас, класова свідомість, класова формація, класові ефекти.

Швидкість та глибина соціальних змін, які відбуваються у сучасному світі, формують значні виклики не тільки для окремих індивідів, організацій та суспільств, які мусять постійно навчатись жити в ресурсних, комунікативних й соціальних умовах, що швидко оновлюються. Такі зміни формують виклики пізнавальній спроможності сталих теорій, методологій та категорій, які відпрацьовані в соціальних науках, і потребують постійної верифікації й розвитку цих пізнавальних інструментів з врахуванням змін у суспільному бутті. Поглиблення соціальних нерівностей, зростання протестної мобілізації, активізація руху соціально незадоволених груп, поширення політичного популізму в різних регіонах світу, у тому числі і в Україні, призводять до збільшення соціальної напруги в суспільствах та очікувань змін суспільного порядку. В Україні ці очікування втілені незавершеними за своїми наслідками революціями 2004 та 2013–14 років. Які соціологічні оптики висвітлюють і прогнозують таку соціальну динаміку, поведінку людей і бурхливі суспільні зміни? Що є рушійними силами таких змін – класи, статуси, динамічні соціальні рухи, медіа-аудиторії, інтернет-спільноти, інші?

Для пояснення такої соціальної динаміки соціологи, зокрема, повертаються до вивчення соціальних класів, їх агентності й соціальних відносин між ними в сучасних суспільствах. Проблематика класового аналізу являє собою цікавий і важливий кейс соціологічного пізнання, який демонструє радикальні зміни у ставленні до його евристичних можливостей: від прагнень пояснити все різноманіття соціального життя особливостями класової структури до аргументованих тверджень про неспроможність класової аналітичної призми висвітлити чинники соціальної поведінки людей за умов радикальних структурних змін сучасних суспільств. Сьогодні можна стверджувати, що незважаючи на популярні на початку 1990-х рр. тези про "смерть класів" і розвиток позакласового суспільного устрою, у XXI ст. в науковій літературі впевнено звучить емпірично обґрунтований висновок про те, що "класи не тільки вижили, але й відтворюються" в різноманітних практиках суспільного життя: в шкільному класі, у колі друзів, вихованні дітей, траєкторіях життєвого успіху тощо. Але якими є ці класи нової епохи радикальних соціальних, інформаційних, технологічних змін? Яким є класове структурування постсоціалістичних суспільств? Які соціальні ефекти породжує функціонування класової структури? Врешті-решт, які соціологічні інструменти класового аналізу краще наближують дослідників до розчаклування суспільної динаміки? Ці питання є серйозним викликом сучасній соціології. А монографічне дослідження О. Симончук не тільки заглиблює читача (вслід за автором) у стан напруженого пошуку відповідей на питання про евристичний потенціал су-

часного класового аналізу, але й пропонує обґрунтовані результати соціологічного "розчаклування" як евристичного потенціалу класового аналізу в дослідженні соціальної структури сучасних суспільств, так і динаміки класової структури українського суспільства в період пострадянських трансформацій.

Опублікована монографія є результатом тривалого фокусованого дослідження авторки з актуальної та дискусійної проблематики, пов'язаної з класовим виміром сучасних суспільств. Монографічне дослідження є в річищі мейнстриму сучасної соціології з його орієнтованістю на порівняльні пояснювальні моделі, емпірично верифіковане знання і наполегливу емпіричну перевірку концептуальних релевантностей, що завершується продукуванням нового знання і розвитком дослідницької методології. Дослідження є комплексним, поєднує виражені риси як фундаментального, теоретико-методологічного, так і прикладного характеру, має чітку й логічну структуру.

О. Симончук обирає об'єктом дослідження соціологічні інструменти (концепції, методології, методики, операціональні схеми) класового аналізу, фокусується на їх спроможності розкрити і пояснити диференціацію структур можливостей та соціальні відносини в суспільстві. Авторка ґрунтовно ознайоmlена зі спеціальною англomовною літературою, широким спектром спеціальних методологій класового аналізу та їх методичних варіацій, результатами їх застосування в емпіричних дослідженнях у глобальній соціології, висвітлення чого в тексті монографії є само по собі важливим здобутком для українських науковців. Для емпіричної верифікації концептуальних положень та виявлення класової динаміки в українському суспільстві О. Симончук залучає до аналізу первинні дані масштабних статистичних та соціологічних проєктів періоду 1993–2017 рр., як-от дані Міжнародної організації праці, державної статистики, Європейського соціального дослідження, Міжнародної програми соціального дослідження, щорічного соціологічного опитування Інституту соціології НАН України, низки інших цільових дослідницьких проєктів. На широкому емпіричному матеріалі із застосуванням науково обґрунтованих схем класового аналізу, сучасних методів аналізу кількісних та якісних даних авторка здійснює концептуально та методологічно виважену діагностику евристичного потенціалу класових схем, які набули розвитку в сучасній соціології, проводить їх верифікацію на соціологічних даних українського суспільства та емпірично обґрунтовує висновки про тенденції класової структури сучасного українського суспільства.

Монографічне дослідження логічно структуровано у п'ять розділів, які охоплюють усе різноманіття важливих вимірів класового аналізу, пізнавальних викликів та результатів їх подолання. Текст монографії супрово-

джується численним емпіричним матеріалом у вигляді таблиць, рисунків і схем. У *вступі*, окреслюючи концептуальні та методологічні здобутки і прогалини сучасного класового аналізу, авторка виокремлює п'ять вимірів наукової проблеми, на підставі розуміння яких формулює низку взаємопов'язаних дослідницьких задач, які розв'язуються у наступних розділах роботи. *Перший розділ* фокусується на аналізі та обговоренні способів концептуалізації соціального класу, статусу класового аналізу в сучасній соціології, інституціоналізації класового аналізу в українській соціології. Це знання формує макросоціологічне уявлення про структури пізнавальних можливостей даного комплексного аналітичного підходу і в той же час забезпечує подальший перехід до предметного аналізу евристичності множинних методологій, не порушуючи цілісність підходу. Розроблена автором концепція тематичних кластерів класового аналізу дозволяє систематизувати та узагальнити широкі різноманіття аналітичного звернення до класової тематики в сучасній світовій соціології, системно висвітлити провідні напрями дослідницьких інтересів та методологічні особливості їх реалізації кризь призму фундаментальних вимірів соціального класу, причому не тільки як аналітичної конструкції, але і як структурного, культурного і діяльнісного феномену.

Концепція тематичних кластерів розкривається авторкою у *наступних чотирьох розділах* монографії через звернення до аналізу теоретико-методологічних та методичних особливостей і перспектив сучасних альтернативних класових схем (Дж. Голдторпа, Е.О. Райта, Г. Еспін-Андерсена, М. Севіджа, Д. Граскі, новітньої Європейської соціально-економічної класифікації Д. Роуза та Е. Гаррісона); висвітлення особливостей дослідження і проявів класової свідомості (з фокусом на класові ідентичності та класові інтереси), діяльнісних вимірів класів (їх класових організацій – "формацій" у термінології авторки, та класових дій); класових ефектів у різних проявах соціального життя (зв'язок класової належності з матеріальним становищем, суб'єктивним добробутом, станом здоров'я, культурними практиками, громадянською активністю тощо). Від розділу до розділу авторка поступово заглиблює читача, з одного боку, в порівняльний аналіз застосування класових схем, а з іншого – в емпіричне винайдення принципів проявів соціальних класів: від їх "географії" в соціальному просторі, ресурсної диференціації, класових ідентичностей та відмінностей в сприйнятті нерівностей, проявів організаційної мобілізації і класових дій до множинних "класових ефектів" (у термінології авторки). В результаті вимальовується велике різнобарвне полотно класової картини сучасного суспільства з чітко прописаним лейтмотивом концептуальної рамки класового аналізу (*структури класових позицій – структури класової свідомості – структури організованих дій – соціальні наслідки*) і ретельно виписаними численними деталями, які надають реалістичності широким концептуальним мазкам полотна. Переконана, що запропонована в монографії концепція тематичних кластерів та її методологічний супровід можуть відігравати роль своєрідного дорожнього знаку і методологічного посібника для дослідників класової структури сучасних суспільств.

Розроблена авторкою концепція поліпарадигмальних тематичних кластерів класового аналізу є безсумнівним науковим здобутком, між тим який має і зворотну сторону. Так, суттєво полегшуючи орієнтацію дослідників у масштабному і строкатому полі класового аналізу в сучасній світовій соціології, у тому числі завдяки розрізненню шести тематичних кластерів, запропонований концептуальний підхід задає певну фрагментацію пре-

дметної дослідницької уваги. Фрагментація пов'язана з тим, що предметна дослідницька увага переводиться з цілісності комплексного явища соціального класу та комплексного процесу класової структуризації як результату взаємного впливу структурних, культурних і діяльнісних чинників на окремі важливі прояви класу, які можуть бути розрізнені лише аналітично. Таким чином, класовий аналіз може бути інструментально сприйнятливим як такий, достатнім результатом якого може бути "мапа" класових позицій, або ресурсна ієрархія, або структура ідентифікацій. У результаті не акцентується важлива ідея реляційних підходів до класового аналізу щодо особливо значення соціальних відносин і соцієтальних дій / практик, в яких і саме в яких соціальні класи фактично проявляються. Дійсно, аналітичний метод передбачає фрагментацію цілісності, розрізнення і поглиблене вивчення її складових. Однак за результатами дуже ретельно здійсненого авторкою аналізу, узагальненого в концепції, нам дещо не вистачило заключного синтезу, або повернення до комплексної цілісності розуміння і дослідження явища соціального класу і класової структуризації.

Результатом дослідницької роботи стали численні здобутки концептуального і методологічного характеру, емпіричне доведення "зон відповідальності" класового аналізу в пізнанні сучасного суспільства, а також інноваційне соціологічне знання щодо структурних процесів і соціальних відносин у сучасному українському суспільстві у європейських порівняннях. Суттєву наукову новизну містять також емпірично обґрунтовані висновки стосовно динаміки класової структури українського суспільства в період 1990–2017 рр. Зокрема, виділимо висновок про перехід українського суспільства від структурної моделі, заснованої на найманій праці з переважними позиціями робітничого класу до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу з помітною гендерною сегрегацією. Даний висновок, по-перше, суттєво поглиблює розуміння рухливої суперечливої позиції сучасного робітничого класу та, по-друге, руйнує поширені стереотипні уявлення з їх політичними наслідками про начебто відсутність середнього класу в українському суспільстві.

Принципово важливим як з погляду розуміння суспільства, так і методологічного обґрунтування структурних досліджень вважаємо висновок про зміну моделі класової самоідентифікації та набуття смислової й просторової визначеності в класовому самопозиціонуванні в сучасному українському суспільстві. Даний висновок не тільки поглиблює можливості картографування суспільства, розрізнення і прогнозування типових поведінкових схем певних класових угруповань та їх сегментів, але й додає суттєві аргументи щодо вибору як об'єктивно, так і суб'єктивно орієнтованих методологій класового аналізу суспільства.

Звертаємо спеціальну увагу на те, що безумовними здобутками авторки, на наше переконання, є також реалізована на українських емпіричних даних валідація методології класового аналізу Е.О. Райта та методології дослідження середнього класу, що помітно посилює методологічне забезпечення вітчизняних дослідників інструментами сучасного класового аналізу. Привертає увагу також вперше здійснене в українській соціології концептуальне та методичне відпрацювання картографування соціального простору у вимірах соціально-класових позицій, що може стати важливим інструментом удосконалення практичної політики на регіональному, місцевому та організаційному рівнях.

Проте низка важливих питань залишилась поза дослідницькими відповідями. Так, швидкі зміни ресурсно-

технологічних, комунікативних, культурних можливостей життя, у т. ч. пов'язаних із просторовими переміщеннями та індивідуальними виборами способу життя й конструювання життєвих траєкторій, посилюють питання щодо чинників формування класів та критеріїв визначення класів. Якими є перспективи класового аналізу масштабного соціального простору "поза працею", за межами стандартної зайнятості, простору, який структурується переважно під впливом стилів життя, вільного часу? Відповіді на ці запитання відсутні, а їх пошук має бути важливим компонентом запропонованої авторкою масштабної дослідницької програми. Результати Ганноверського дослідницького проекту (М. Фестер) та Британського (BBC) проекту (М. Севідж), зокрема, окреслюють перспективи концептуальної та методологічної синергії класового аналізу і методології соціокультурних мільо у виявленні соціальних класів у просторі соціальних відносин, які, можливо, будуть більш чутливими до поставлених вище питань.

Можна ще раз подякувати О. Симончук за ретельний аналіз динаміки класової структуризації українського суспільства та досконало зроблене аналітичне узагальнення сучасних класових схем. Зрозуміло, що все охопити в одній роботі було неможливо. Тим часом у представлених результатах дослідження класової структури українського суспільства, яке переживає глибоку соціальну поляризацію під впливом капіталістичних та олігархічних перетворень, нам не вистачило конфліктного виміру класових відносин, і більш конкретно, – розроблених у марксизмі вимірів експлуатації та відчуження. Які ресурси експлуатації і ким застосовуються в сучасному українському суспільстві? Де межа між експлуатацією та несправедливістю обміну найманої праці на її результати? Чи стає самоексплуатація ознакою не тільки "нових бідних", але й нового креативного класу? Низку питань можна продовжувати. Втім, усі мої питання викликані високим рівнем роботи, її евристичністю, яка стимулює до подальших розмислів та вмотивовує на вдосконалення класового аналізу для кращого досяг-

нення й пояснення структурних трансформацій в Україні та світі.

Монографічне дослідження містить низку безсумнівних переваг. Окрім його актуальності для порівняльних соціологічних досліджень, для соціології соціальних структур, соціології соціальних конфліктів, робота надає гарний зразок дослідницької методології, критичного аналізу, операціоналізації класових схем та конструювання відповідних змінних із врахуванням української специфіки ринку праці, професій і зайнятості, нарешті – обґрунтування висновків. Авторка сміливо занурюється в гостро дискусійну проблематику сучасної соціології, пропонує результати власного осмислення актуальних суспільних процесів за допомогою обраного аналітичного підходу, не ігнорує деталі в перевірці його евристичності, ретельно відпрацьовує концептуальний апарат та вимірювальні моделі. Приваблює також наукова мова і стиль викладення дослідницьких результатів, які доступні для сприйняття не тільки фаховою соціологічною аудиторією. Авторка вводить у науковий обіг великий обсяг професійної літератури теоретичного, методологічного та емпірико-орієнтованого характеру.

Результати представленого дослідження формують, по суті, цілісний компендіум сучасного знання про класовий аналіз, а також представляють комплексну програму соціологічного дослідження класової структури сучасного суспільства та соціальних ефектів цього процесу. Робота надає ґрунтовне методичне забезпечення емпіричних соціологічних досліджень класової структури і структурних процесів. Переконана, що монографічне дослідження О. Симончук буде вельми корисним для широкого кола науковців і викладачів (соціологів, істориків, політологів, економістів), які намагаються зрозуміти сучасне українське суспільство в контексті глобальних та європейських тенденцій структурних змін; для дослідників, які шукають адекватні інструменти пізнання сучасного суспільства; для студентів, які прагнуть до фаховості в галузі соціології та інших поведінкових наук.

Надійшла до редколегії 22.11.18

O. Kutsenko, Dr. Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COMPENDIUM OF MODERN CLASS ANALYSIS

Keywords: class analysis, social class, class consciousness, class formation, class effects.